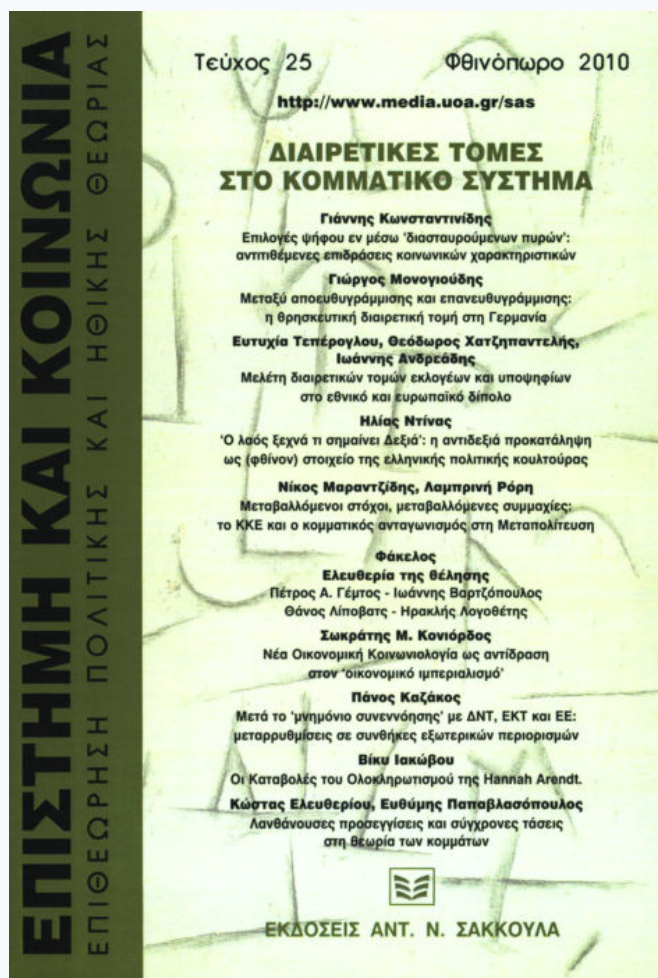

Science and Society: Journal of Political and Moral Theory

Vol 25 (2010)

Διαιρετικές τομές στο κομματικό σύστημα

A study of the divides of voters and candidates in the national and European bipolar system: Convergences and divergences

Ευτυχία Τεπέρογλου, Θεόδωρος Χατζηπαντελής, Ιωάννης Ανδρεάδης

doi: [10.12681/sas.788](https://doi.org/10.12681/sas.788)

Copyright © 2015, Ευτυχία Τεπέρογλου, Θεόδωρος Χατζηπαντελής, Ιωάννης Ανδρεάδης

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

Τεπέρογλου Ε., Χατζηπαντελής Θ., & Ανδρεάδης Ι. (2015). A study of the divides of voters and candidates in the national and European bipolar system: Convergences and divergences. *Science and Society: Journal of Political and Moral Theory*, 25, 37–63. <https://doi.org/10.12681/sas.788>

Μελέτη διαιρετικών τομών εκλογέων και υποψηφίων στο εθνικό και ευρωπαϊκό δίπολο: συγκλίσεις και αποκλίσεις

Ευτυχία Τεπερόγλου,* Θεόδωρος Χατζηπαντελής,**
Ιωάννης Ανδρεάδης***

Το άρθρο επιχειρεί να εξετάσει τις διαιρετικές τομές του θεωρητικού υποδείγματος των Lipset & Rokkan όσο και δύο άλλου τύπου διαιρέσεις που συγκροτούνται από τις τοποθετήσεις στον άξονα Αριστερά-Δεξιά ('εθνικό δίπολο') και στον αντίστοιχο του ευρωπαϊκού και αντιευρωπαϊκού προσανατολισμού ('ευρωπαϊκό δίπολο'). Η μελέτη εστιάζει στην Ελλάδα, με επίκεντρο τις εκλογικές αναμετρήσεις της περιόδου 2004 έως και 2007. Αρχικώς, αναλύεται το θεωρητικό υπόδειγμα των Lipset & Rokkan, καθώς και η συμβολή των νεότερων προσεγγίσεων. Στη συνέχεια, εξετάζονται οι ανωτέρω διαιρετικές τομές τόσο στους υποψηφίους βουλευτές της ΝΔ και του ΠΑΣΟΚ των βουλευτικών εκλογών του 2007, όσο και στο αντίστοιχο εκλογικό τους σώμα. Συμπληρωματικά, παρουσιάζονται και αποτελέσματα από τους ψηφοφόρους των μικρότερων κομμάτων. Τόσο ο εθνικός άξονας της αντίθεσης 'Αριστερά-Δεξιά', όσο και ο αντίστοιχος ευρωπαϊκός αποτυπώνουν ένα ενδιαφέρον πλαίσιο διαμόρφωσης πολιτικών αντιπαραθέσεων σε επίπεδο υποψηφίων και εκλογέων. Σημαντική διαιρετική τομή αναφέρεται και από τη διερεύνηση της συχνότητας εκκλησιασμού. Η παρούσα 'διευρυμένη' προσέγγιση των διαιρετικών τομών πλαισιώνεται από πλούσιο ερευνητικό υλικό. Στην περίπτωση των υποψηφίων στηρίζεται στην επεξεργασία των δεδομένων της έρευνας υποψηφίων στο πλαίσιο του διεθνούς ερευνητικού προγράμματος Comparative Candidate Survey, ενώ στην περίπτωση των εκλογέων η ανάλυση στηρίζεται σε ποικίλες προεκλογικές και μετεκλογικές έρευνες.

* Διδάκτωρ Πανεπιστημίου Αθηνών, ερευνήτρια στο Mannheim Centre for European Social Research (MZES), Πανεπιστήμιο Mannheim, Γερμανία <Eftichia.Teperoglou@mzes.uni-mannheim.de>

** Καθηγητής Τμήματος Πολιτικών Επιστημών Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης <chadj@polsci.auth.gr>

*** Λέκτορας Τμήματος Πολιτικών Επιστημών Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης <john@polsci.auth.gr>

1. Εισαγωγή

Ένα από τα βασικότερα θεωρητικά υποδείγματα που έχει επικρατήσει στο πεδίο της συγκριτικής πολιτικής ανάλυσης και των εκλογικών μελετών είναι αυτό που εισήγαγαν τη δεκαετία του 1960 οι Seymour Martin Lipset και Stein Rokkan (1967). Στον πυρήνα του υποδείγματός τους βρίσκεται η έννοια της 'διαιρετικής τομής' [cleavage]¹ η οποία συναρτάται με τη διαδικασία σχηματισμού των δυτικοευρωπαϊκών πολιτικών κομμάτων και κομματικών συστημάτων. Οι Lipset & Rokkan (1967: 50) συμπέραναν ότι κατά τη δεκαετία του 1960 τα κομματικά συστήματα αντανakλούσαν, με λίγες σημαντικές εξαιρέσεις, τη διαιρετική τομή της δεκαετίας του 1920 και, ως εκ τούτου, ανέδειξαν τη θέση περί παγίωσης των διαιρετικών τομών [freezing hypothesis] και κατ' επέκταση και των κομματικών συστημάτων.

Οι δύο θεωρητικοί υποστήριξαν μια νέα ερμηνεία του κομματικού φαινομένου, τονίζοντας ότι τα κόμματα κυρίως ανταποκρίνονται σε παγιωμένες κοινωνικές και όχι μόνο ταξικές διαφοροποιήσεις. Υπ' αυτό το πρίσμα, τα συστήματα των δυτικοευρωπαϊκών χωρών προέρχονται από μακροχρόνιες εξελίξεις της εκλογικής συμπεριφοράς εντός ενός συγκεκριμένου θεσμικού πλαισίου, στο οποίο αλληλοεπηρεάζονται διαιρετικές τομές, κοινωνική δομή και θεσμικές ρυθμίσεις (Wildenmann 1998: 75).

Οι διαιρετικές τομές των Lipset & Rokkan τέθηκαν στο επίκεντρο του επιστημονικού ενδιαφέροντος και με τη συμβολή ορισμένων μεταγενέστερων μελετών, στις οποίες θα γίνει σχετική αναφορά στην επόμενη ενότητα, διαμορφώθηκε μια ολοκληρωμένη προσέγγισή τους. Ωστόσο, από τη δεκαετία του 1970, αφενός επιχειρείται να δοθεί έμφαση σε νέες παραμέτρους των διαιρετικών τομών και, αφετέρου, διερευνάται το ερώτημα εάν έχει επέλθει αποδυνάμωση των κοινωνικών δομών και αντιστοίχως της ισχύος του θεωρητικού υποδείγματος των Lipset & Rokkan την ύστερη μεταπολεμική εποχή.

Στην παρούσα μελέτη επιλέγεται αρχικώς μια επισκόπηση του θεωρητικού προβληματισμού για τις διαιρετικές τομές. Εν συνεχεία, η μελέτη επικεντρώνεται στη διερεύνηση των διαιρετικών τομών στην Ελλάδα, με χρονικό ορίζοντα τις δύο αναμετρήσεις του 2004 (βουλευτικές εκλογές και Ευρωεκλογές) και εκείνη των βουλευτικών εκλογών του 2007. Η μελέτη μας στοχεύει να αναδείξει μια διευρυμένη οπτική της 'διαιρετικής τομής'. Επιχειρώντας μια συνδυαστική ανάλυση του θεωρητικού υποδείγματος των Lipset & Rokkan και της σχετικής βιβλιογραφίας για την ανάδειξη νέων διαιρετικών τομών, στη μελέτη αναλύονται δύο τύποι διαιρέσεων: αυτές που συγκροτούνται τόσο από τις τοποθετήσεις στον ιδεολογικο-πολιτικό άξονα Αριστερά-Δεξιά (πρόκειται για το λεγόμενο 'εθνικό δίπολο'), όσο και από τις τοποθετήσεις σε έναν άξονα στον οποίο αποτυπώνεται ο (φιλο-)

ευρωπαϊκός και ο αντιευρωπαϊκός προσανατολισμός (πρόκειται για το λεγόμενο 'ευρωπαϊκό δίπολο') του εκλογικού σώματος. Επιπλέον, οι προαναφερθείσες διαιρέσεις δεν διερευνώνται μόνο στους εκλογείς αλλά και στις πολιτικές ελίτ και, συγκεκριμένα, στους υποψηφίους της ΝΔ και του ΠΑΣΟΚ των βουλευτικών εκλογών του 2007. Βασικός στόχος της μελέτης είναι η ανάδειξη συγκλίσεων και αποκλίσεων μεταξύ των εκλογέων και των υποψηφίων, στον βαθμό βέβαια που εντοπίζονται συγκρίσιμες παράμετροι.

2. Η έννοια της διαιρετικής τομής στο θεωρητικό υπόδειγμα των Lipset & Rokkan και η συμβολή των νεότερων μελετών: ορισμοί και κατηγορίες 'διαιρετικών τομών'

Βασικές παράμετροι του θεωρητικού υποδείγματος των Lipset & Rokkan είναι οι έννοιες της κοινωνικής ρήξης και του πολιτικού ανταγωνισμού. Τα κόμματα συμβολίζουν ακριβώς τον διαμεσολαβητή αυτής της σύγκρουσης και το μέσο της ενσωμάτωσης (Wildenmann 1998: 75· Oskarson 2005: 85). Οι δύο πολιτικοί επισημειωμένοι επεξεργάστηκαν διεξοδικά το θεσμικό πλαίσιο το οποίο προσδιορίζει τη δομή των συγκρούσεων [cleavages]. Χρησιμοποίησαν ως έννοια τα 'κατώφλια' [thresholds] και διέκριναν τέσσερα διαφορετικά από τα οποία και προσδιορίζεται η δομή των διαιρέσεων. Το πρώτο 'κατώφλι' είναι αυτό της νομιμοποίησης [legitimation] και αναφέρεται στον προσδιορισμό των συγκρούσεων και των αντίστοιχων διαιρέσεων και στον βαθμό σύμφωνα με τον οποίο είναι δυνατή η άρθρωση διακριτών και συγκρουόμενων συμφερόντων χωρίς επικείμενες κυρώσεις. Το δεύτερο 'κατώφλι' εξετάζει τον βαθμό της ενσωμάτωσης [incorporation] στο πολιτικό σύστημα, ορίζοντας ποιες είναι οι συγκρουόμενες ομάδες που μπορούν να μετάσχουν στον πολιτικό ανταγωνισμό. Ως τρίτο 'κατώφλι' αναφέρεται αυτό της περιορισμένης ή διευρυμένης αντιπροσώπευσης [representation] των συγκρουόμενων ομάδων. Το εύρος της επηρεάζεται κυρίως από την αναλογική ή την πλειοψηφική κατεύθυνση του εκλογικού συστήματος. Το τέταρτο 'κατώφλι' είναι αυτό της δύναμης της πλειοψηφίας [majority power] και αναφέρεται στις δυνατότητες μετασχηματισμού του θεσμικού πλαισίου λειτουργίας του πολιτικού συστήματος που έχει το κόμμα (ή ο συνασπισμός κομμάτων) που θα την κατακτήσει (Lipset & Rokkan 1990: 113-114· Lipset 1990: 142· βλ. και Wildenmann 1998: 73-74).

Τα βασικά χαρακτηριστικά των κομμάτων μπορούν να ερμηνευτούν, κατά τους Lipset & Rokkan, ως προϊόντα διαδοχικών αλληλοεπιδράσεων ανάμεσα σε δύο βασικές διαδικασίες μετασχηματισμού που συνοδεύουν την εμφάνιση του σύγχρονου κόσμου. Η πρώτη είναι η ονομαζόμενη 'εθνική επανάσταση', η οποία αναφέρεται στην εθνική και κρατική συγκρότηση που ολοκληρώθηκε στη Δυτική

Ευρώπη στα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Από αυτή τη διαδικασία, προκύπτει αφενός η διαιρετική τομή η οποία αναφέρεται στην εκκοσμίκευση και κυρίως στη διαμάχη για τον έλεγχο του εκπαιδευτικού συστήματος [state-church: *αντίθεση κράτους-εκκλησίας*] και, αφετέρου, εκείνη που αντικατοπτρίζει τις αντιθέσεις ανάμεσα στην κυρίαρχη εθνική κουλτούρα και τις αντίστοιχες τοπικές αντιστάσεις [center-periphery: *αντίθεση κέντρου-περιφέρειας*]. Από τις δύο αυτές διαιρετικές τομές, απορρέει αντιστοιχώς και η αντιπαράθεση ανάμεσα στα 'λαϊκά' και τα χριστιανοδημοκρατικά ή εκκλησιαστικά κόμματα και εκείνη μεταξύ των κομμάτων εθνικής ολοκλήρωσης ή ομογενοποίησης και κομμάτων που εκπροσωπούν τοπικιστικές ιδιαιτερότητες και μειονότητες. Σύμφωνα με τους Lipset & Rokkan, η δεύτερη βασική διαδικασία μετασχηματισμού είναι εκείνη της 'βιομηχανικής επανάστασης', με την οποία αναφύονται τόσο οι αντιθέσεις που απορρέουν από την αγορά των εμπορευμάτων ανάμεσα στη βιομηχανική και αγροτική παραγωγή [land-industry: *αντίθεση πόλης-υπαίθρου*], όσο και οι ταξικές συγκρούσεις [owner-worker: *αντίθεση ιδιοκτητών-εργατών ή εργασίας-κεφαλαίου*]. Από τις δύο διαιρετικές τομές του άξονα της βιομηχανικής επανάστασης συγκροτήθηκαν τα αγροτικά, τα εργατικά, σοσιαλιστικά, σοσιαλδημοκρατικά και κομμουνιστικά κόμματα (Lipset & Rokkan 1967· και, ενδεικτικά, Διαμαντόπουλος 1993: 217-234· Wildenmann 1998: 75-76· Νικολακόπουλος 2000: 38-40).²

Ένα από τα σημαντικότερα θεωρητικά ζητήματα που αναφύεται από την αρχική μελέτη των Lipset & Rokkan είναι ότι δεν διατυπώθηκε σαφής ορισμός της έννοιας της διαιρετικής τομής. Η συμβολή των νεότερων μελετών είναι σημαντική· ενδεικτικά αναφέρονται αυτές των Rae & Taylor (1970), Bartolini & Mair (1990) και Lane & Ersson (1994).

Σύμφωνα με τους Rae & Taylor, οι διαιρετικές τομές ορίζονται ως κριτήρια που διαχωρίζουν τα μέλη μιας ολόκληρης κοινότητας ή ενός μέρους της σε ομάδες και οι πιο σημαντικές από αυτές τις τομές είναι εκείνες που αντανακλούν πολιτικές διαφοροποιήσεις τόσο σε συγκεκριμένη χρονική στιγμή όσο και στη βάση τοπικών ιδιαιτεροτήτων. Επιπρόσθετα, διακρίνουν τρεις κατηγορίες διαιρετικών τομών. Αρχικώς, εντοπίζουν εκείνες που στηρίζονται σε μια σειρά γνωρισμάτων τα οποία αποδίδονται στο κάθε άτομο ξεχωριστά, όπως της φυλής και της τάξης [ascriptive- "trait" cleavages]. Επίσης, εντυπώνονται διαιρετικές τομές γνώμης και στάσεων [opinion-attitudinal cleavages], όπως είναι αυτές που αντανακλούν διαφοροποιήσεις σε ιδεολογικό επίπεδο. Η τρίτη 'κατηγορία' διαιρετικής τομής είναι αυτή της συμπεριφοράς και δράσης [behavioral-act cleavages], στην οποία εντάσσεται η εκλογική συμπεριφορά και η συμμετοχή σε οργανώσεις. Βασική θέση των Rae & Taylor είναι ότι ο πολιτικός ανταγωνισμός και η οργάνωση δεν συνιστούν σημαντικά κριτήρια στον προσδιορισμό της διαιρετικής τομής. Οι Lane &

Ersson (1994: 41-44), αν και συμφωνούν με την ανωτέρω παρατήρηση, θεωρούν τον πολιτικό ανταγωνισμό προσδιοριστικό στοιχείο μιας διαιρετικής τομής.

Στον αντίποδα βρίσκεται η μελέτη των Bartolini & Mair οι οποίοι άσκησαν κριτική στη διάκριση των Rae & Taylor τονίζοντας ότι οι ανωτέρω τρεις 'κατηγορίες' κατ' ουσία συνιστούν απλώς διαφορετικές πτυχές των διαιρετικών τομών. Αντιθέτως, τονίζουν ότι η έννοια της 'διαιρετικής τομής' συσχετίζεται με τρία επίπεδα ανταγωνισμού. Αναλυτικότερα, το πρώτο επίπεδο στηρίζεται σε έναν διαχωρισμό ο οποίος αντικατοπτρίζει τα αντικειμενικά δεδομένα της κοινωνικής δομής, ενώ το δεύτερο επίπεδο αναφέρεται στην ύπαρξη αξιακής και ιδεολογικής διαφοροποίησης και είναι ευθυγραμμισμένο με το πρώτο, ώστε να υπάρχει αυτο-συνειδησία της ανταγωνιστικής σχέσης από τα μέλη των αντίστοιχων κοινωνικών ομάδων. Το τρίτο επίπεδο ανταγωνισμού βασίζεται στη δημιουργία θεσμικών και οργανωτικών στοιχείων, όπως τα πολιτικά κόμματα. Τα τρία προαναφερθέντα επίπεδα είναι αλληλένδετα και, στον βαθμό που η ανταγωνιστική σχέση απαντάται παράλληλα και στα τρία επίπεδα, τότε αναδεικνύεται μια διαιρετική τομή (Bartolini & Mair 1990: 215-216). Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Μοσχονάς (1994: 160), τα πολιτικά κόμματα, ως δέκτες των επενεργειών των κοινωνικών διαιρέσεων, είναι συγχρόνως δυνάμεις ενεργητικές που τείνουν να μετατρέψουν μία κοινωνική διαίρεση σε πολιτική διαιρετική τομή' [political cleavage]. Επομένως, οι κοινωνικές συγκρούσεις προσλαμβάνουν τη μορφή διαιρετικής τομής όταν λόγω της έκτασης, της έντασης και της διάρκειάς τους, συμβάλλουν στη διαμόρφωση πεποιθήσεων, αξιών, ταυτοτήτων, οργανωτικών αποκρυσταλλώσεων και συλλογικών συμπεριφορών. Η διαιρετική τομή σχηματίζεται με την περιχράκωση [closure] κοινωνικών σχέσεων (Bartolini & Mair 1990: 215-216· Kriesi 1998: 167· Τσατσάνης 2009: 37).

Η τριπλή διάσταση που έχουν προσδώσει οι Bartolini & Mair θεωρείται αναγκαία προϋπόθεση για τον χαρακτηρισμό μιας διαιρετικής τομής ως πλήρως σχηματισμένης [full cleavage]. Ωστόσο, υπάρχουν διαχωριστικές τομές που στηρίζονται αποκλειστικά στην πολιτική σφαίρα και δεν ανάγονται σε κοινωνικές διαιρέσεις. Σε αυτή την περίπτωση παρατηρείται μια ευθυγράμμιση του ιδεολογικού με το θεσμικό επίπεδο. Επομένως, δεν σχηματίζεται πλήρης διαιρετική τομή, εφόσον εκλείπει το δομικό στοιχείο του ορισμού των Bartolini & Mair. Αυτή η διαιρετική τομή έχει ονομαστεί 'τομή πολιτικών ζητημάτων' [issue cleavage] (Deegan-Krause 2006: 540) ή 'μη-δομική' διαιρετική τομή (Alland & Pesonen 1967: 325) (για την απόδοση των όρων, βλ. Μοσχονάς 1994: 161· Τσατσάνης 2009: 40). Επιπρόσθετα, δεν μπορούμε να αναφερθούμε σε πλήρως σχηματισμένη διαιρετική τομή όταν συντρέχει ευθυγράμμιση μόνο του δομικού και ιδεολογικού επιπέδου. Σε αυτή την περίπτωση σχηματίζονται 'τομές κοινωνικών θέσεων' [posi-

tion divide] (Deegan-Krause 2006: 539) και, όπως εύστοχα επισημαίνεται, πρόκειται για δυνητικές και μη πολιτικοποιημένες διαιρετικές τομές, δηλαδή δεν έχουν αποτυπωθεί στο πολιτικό επίπεδο με τη μορφή ευθυγραμμίσεων ψηφοφόρων (Τσατσάνης 2009: 42).

3. Η ανάδειξη των νέων διαιρετικών τομών

Οι νέοι άξονες ιδεολογικής και πολιτικής αντιπαράθεσης που εμφανίζονται στις μεταβιομηχανικές κοινωνίες, με τις αλλαγές στο σύστημα των αξιών και με την πολιτική και ιδεολογική σύγκλιση των παραδοσιακών κομμάτων, διαμορφώνουν σταδιακά, από τα μέσα της δεκαετίας του 1970, ένα νέο θεωρητικό πλαίσιο μελέτης των διαιρετικών τομών (Wildenmann 1998: 81). Κοινό χαρακτηριστικό των περισσότερων μελετών είναι η παραδοχή ότι η παγίωση των κομματικών συστημάτων και η αντίστοιχη σταθερότητα στην κοινωνική βάση της ψήφου ίσχυσε μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 1960. Ως εκ τούτου, στο επίκεντρο του επιστημονικού ενδιαφέροντος τέθηκε το ερώτημα της χαλάρωσης των διαιρετικών τομών των Lipset & Rokkan και της αντίστοιχης ανάδειξης νέου τύπου διαιρέσεων. Το νέο θεωρητικό πλαίσιο στηρίζεται σε δύο κύριες κατευθύνσεις. Αναλυτικότερα, μια ομάδα μελετητών υπογραμμίζει ότι η αποδυνάμωση των σταθερών εκλογικών συσπειρώσεων (ή ευθυγραμμίσεων [party alignment]) γύρω από ένα κόμμα συνδέεται με το γεγονός της απομάκρυνσης των παραδοσιακών πολιτικών συγκρούσεων από την κοινωνική τους βάση (Franklin, Mackie, Valen et al. 1992). Επιπρόσθετα, όπως αναφέρει ο Franklin (1992: 886), η εξασθένηση των παραδοσιακών διαιρετικών τομών, αντισταθμίζεται με την εμφάνιση νέων τύπων διαιρέσεων ['new-issue cleavages']. Από το δεύτερο κύριο ερευνητικό ρεύμα αναφέρεται μια νέα αξιακή διαιρετική τομή ['value cleavage']. Αυτή αντικαθιστά την περιορισμένη σημασία που αποδίδεται στη θρησκεία και στην κοινωνική τάξη και στηρίζεται στην αντιπαράθεση μεταξύ των υλιστικών και μεταύλιστικών αξιών (Inglehart 1977, 1990· Knutsen & Scarbrough 1995). Στον αντίποδα των δύο κύριων νέων προαναφερθέντων ρευμάτων εμφανίζεται η μελέτη των Bartolini & Mair (1990), στην οποία αναλύεται κυρίως η ταξική ψήφος και αναδεικνύεται η διαχρονικότητα της θέσης των Lipset & Rokkan.

Εκτός από την ανωτέρω διαιρετική τομή που βασίζεται κυρίως στην αρχική θεωρία του Inglehart, εντοπίζονται και άλλες τομές που διαμορφώνονται από αντίστοιχες νέες μορφές πολιτικού ανταγωνισμού. Αναλυτικότερα, στοιχειοθετούνται νέες κομματικές ευθυγραμμίσεις και ευννοείται η δημιουργία κομμάτων 'νέας πολιτικής', όπως τα πράσινα κόμματα καθώς και ο σχηματισμός νέων κοινωνικών κινημάτων, όπως τα φεμινιστικά, τα αντιπολεμικά, το κίνημα κατά της παγκοσμιοποίησης. Συγκεκριμένα, αναφέρονται οι ακόλουθες νέες διαιρετικές το-

μές: οι αντιπαραθέσεις μεταξύ αριστερού φιλελευθερισμού και δεξιού αυταρχισμού (Kriesi 1998) ή Νέας Δεξιάς και Νέας Αριστεράς (Flanagan & Lee 2003), φονταμενταλισμού και μεταμοντερνισμού (Moreno 1999) καθώς και εθνοκεντρισμού και κοσμοπολιτισμού (διεθνής ολοκλήρωση, μετανάστευση και παγκοσμιοποίηση (Norris 2003· Stubager 2003· Cole 2005). Επίσης, αναδεικνύονται διαιρετικές τομές επί τη βάσει και ζητημάτων διεθνούς εξωτερικής πολιτικής και λήψης αποφάσεων (Lawson et al. 1999). Ταυτόχρονα, εντοπίζονται μελέτες στις οποίες θεμελιώνονται διαιρετικές τομές με άξονα ορισμένα κοινωνικοδημογραφικά χαρακτηριστικά, όπως το εκπαιδευτικό επίπεδο (Inglehart 1997), το φύλο (Brooks et al. 2006) και ο τομέας απασχόλησης (Kriesi 1998). Επομένως, από την επισκόπηση της νεότερης επί του θέματος βιβλιογραφίας, έχει ενδιαφέρον να υπογραμμιστεί η εκτατική χρήση της έννοιας της διαιρετικής τομής, ώστε να αναφέρεται πλέον σε κάθε είδους σύγκρουση μικρότερης ή μεγαλύτερης ισχύος και διάρκειας.

Δύο άλλες διαιρετικές τομές στις οποίες έχει επικεντρωθεί σημαντικός αριθμός μελετών είναι αυτή της διάκρισης Αριστεράς-Δεξιάς και της αντίστοιχης ανάμεσα σε ευρωπαϊκές και αντιευρωπαϊκές τοποθετήσεις. Χαρακτηρίζονται στην παρούσα μελέτη ως 'εθνικό' και 'ευρωπαϊκό' δίπολο και συγκροτούν τον κατευθυντήριο άξονα του βασικού της στόχου, ο οποίος συνοψίζεται στην εφαρμογή ενός διευρυνμένου θεωρητικού υποδείγματος των διαιρετικών τομών στην ελληνική περίπτωση. Στη συνέχεια της ενότητας, επιχειρείται μια συνοπτική επιμέρους αναφορά στις δύο ανωτέρω διαιρετικές τομές.

Το 'εθνικό δίπολο': η διαιρετική τομή Αριστεράς-Δεξιάς

Η διαιρετική τομή Αριστεράς-Δεξιάς (εφεξής: άξονας Α-Δ [left-right cleavage]) αποτελεί τον άξονα κατηγοριοποίησης ιδεολογιών, πολιτικών προσανατολισμών και προτάσεων των κομμάτων και των υποψηφίων. Έχει χαρακτηριστεί ως ένα είδος 'κώδικα επικοινωνίας' ανάμεσα στους πολιτικούς, τα ΜΜΕ και τους πολίτες και ένα μέσο λήψης έκλογικών αποφάσεων (Fuchs & Klingemann 1990: 205). Ο Sartori (2005 [1976]: 300-301) υπογραμμίζει ότι το συγκεκριμένο δίπολο νοηματοδοτείται τόσο επί τη βάσει διαφορών κοινωνικοοικονομικής [socioeconomic] όσο και πολιτικής [constitutional-political] φύσης. Ως εκ τούτου, η κλασική δυτικοευρωπαϊκού τύπου σημασία της τομής Αριστεράς-Δεξιάς συνδέεται, αφενός, με τη διαμόρφωση οικονομικών πολιτικών και, αφετέρου, με μια σειρά από μη οικονομικές συνιστώσες (όπως οι στάσεις προς το πολιτικό σύστημα και οι κοινωνικές αξίες).

Αναφορικά με τη μελέτη της διαιρετικής τομής Αριστεράς-Δεξιάς στην ελληνική περίπτωση χρήζουν επίσημης ορισμένα σημεία. Οι διαστάσεις του εν λόγω διχοτομικού άξονα είναι ως έναν βαθμό διαφορετικές και δεν ανταποκρίνο-

νται πλήρως στο προαναφερθέν κλασικό οικονομικό και κοινωνικό περιεχόμενο που αναπτύχθηκε στα περισσότερα δυτικοευρωπαϊκά συστήματα. Η διάκριση εδράζεται κυρίως στις τομές μεταξύ εθνικόφρονων και μη εθνικόφρονων και Δεξιάς-Αντιδεξιάς και προσέλαβε στην μετεμφυλιακή Ελλάδα ένα σαφέστατα διακριτό σε σύγκριση με άλλες χώρες περιεχόμενο (Παπαδημητρίου 2006: 222-242). Μπορεί να χαρακτηριστεί ως μια μη δομικού τύπου διαιρετική τομή, εφόσον συγκροτήθηκε επί τη βάση της πολιτικής σφαίρας και το κύριο διακύβευμα περιορίστηκε για μεγάλο διάστημα στη σφαίρα της άσκησης της πολιτικής κυριαρχίας (Μοσχονάς 1994: 169· Τσασάνης 2009 :39).³

Το 'ευρωπαϊκό δίπολο': η διαιρετική τομή ευρωπαϊσμού-αντιευρωπαϊσμού

Μια νέα πολιτική αντιπαράθεση, η οποία διακρίνεται για την ολόενα και αυξανόμενη δυναμική της και σχηματοποιείται στα ευρωπαϊκά κομματικά συστήματα είναι η διαιρετική τομή μεταξύ ευρωπαϊσμού και αντιευρωπαϊσμού ή του διακυβέματος υπέρ ή κατά της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Ε.Ε.). Το ευρωπαϊκό δίπολο συγκαταλέγεται ένα επιμέρους τμήμα της διαιρετικής τομής εθνοκεντρισμού και κοσμοπολιτισμού, στην οποία έγινε σχετική αναφορά ανωτέρω. Αναλυτικότερα, η νέα αυτή αντιπαράθεση συνδέεται με το ευρωπαϊκό γίγνεσθαι και την πορεία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης καθώς και με το επίπεδο πολιτικού ανταγωνισμού εντός της Ε.Ε., στο εσωτερικό της οποίας αναδύονται πολιτικά κόμματα κυρίως με ευρωσκεπτικιστικό προφίλ, τα οποία σε πολλές περιπτώσεις είναι και μονοθεματικά.

Η μελέτη της εν λόγω διαιρετικής τομής διερευνάται στη σχετική βιβλιογραφία ως έναν βαθμό με τη θεωρία της πολυεπίπεδης διακυβέρνησης [multi-level governance] και της αντιπαράθεσης ανάμεσα στο εθνικό και υπερεθνικό επίπεδο λήψης των αποφάσεων εντός της Ε.Ε. και έχει επικρατήσει ο όρος 'European cleavage' (Evans 1999· Hooghe & Marks 1999· Steenbergen & Marks 2004). Σε αυτό το σημείο έχει ενδιαφέρον να επισημανθεί η σύνδεση της μελέτης της διαιρετικής τομής ευρωπαϊσμού και αντιευρωπαϊσμού και με τον ευρωσκεπτικισμό. Αν και πρόκειται για μια έννοια η οποία χρησιμοποιείται στις μέρες μας περικλείοντας ένα ευρύ φάσμα κριτικών στάσεων έναντι της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, στο επίπεδο της πολιτικής ανάλυσης έχουν διατυπωθεί αντικρουόμενες απόψεις ως προς το περιεχόμενό της (Harmesen & Spiering 2004: 20).⁴

4. Σχεδιασμός του ερευνητικού πεδίου της μελέτης

Όπως χαρακτηριστικά αναφέρθηκε και στις εισαγωγικές παρατηρήσεις, η παρούσα μελέτη στοχεύει να αναδείξει μια διευρυμένη έννοια της διαιρετικής τομής, αντιπαραβάλλοντας υποψηφίους και εκλογικό σώμα. Το ερευνητικό της πε-

δίο ορίζεται ως έναν βαθμό με βάση το αντίστοιχο ερευνητικό υλικό. Στην περίπτωση των υποψηφίων βουλευτών, πραγματοποιήθηκε επεξεργασία των δεδομένων της έρευνας Comparative Candidate Survey (CCS) στην Ελλάδα, η οποία διενεργήθηκε μετά τις βουλευτικές εκλογές του 2007 στους υποψηφίους της ΝΔ και του ΠΑΣΟΚ.⁵ Διευκρινίζεται, επομένως, ότι η μελέτη επικεντρώνεται στους υποψηφίους μόνο των δύο μεγάλων κομμάτων. Αναφορικά με τη διερεύνηση των διαιρετικών τομών στο εκλογικό σώμα, τονίζεται ότι πλαισιώνεται από ένα ευρύ και επαρκές ερευνητικό υλικό με άξονα τις βουλευτικές εκλογές του Μαρτίου 2004 και του Σεπτεμβρίου 2007, καθώς και με αναφορά στις Ευρωεκλογές του 2004.⁶ Εφόσον βασικός στόχος της μελέτης είναι η ανάδειξη σημείων σύγκλισης και απόκλισης μεταξύ των υποψηφίων και εκλογέων, δίνεται έμφαση στη μελέτη του εκλογικού σώματος των δύο μεγάλων κομμάτων. Ωστόσο, συμπληρωματικά επιλέχθηκε και η παρουσίαση των αποτελεσμάτων της διερεύνησης των διαιρετικών τομών και στους ψηφοφόρους των υπολοίπων κομμάτων της πολιτικής σκηνής.

Το 'εθνικό δίπολο' προσεγγίζεται από την αυτοτοποθέτηση στον άξονα Α-Δ τόσο στην περίπτωση των υποψηφίων βουλευτών όσο και των εκλογέων. Η προσέγγιση του θεωρητικού υποδείγματος των Lipset & Rokkan στηρίζεται στην παρατήρηση περί εκτατικής χρήσης των τεσσάρων διαιρετικών τομών και αντιστοιχίας τους σε νέες κοινωνικές διεργασίες και αλλαγές. Ειδικότερα, η αντίθεση ανάμεσα στο κράτος και την εκκλησία ως ένα βαθμό τροποποιείται εξαιτίας των αλλαγών στο επίπεδο των αξιών και της συχνότητας εκκλησιασμού, ενώ η αντίστοιχη κέντρου-περιφέρειας υποκαθίσταται από πολιτισμικές και κυρίως εθνοτικές αντιπαράθεσεις. Η διαιρετική τομή πόλης-υπαίθρου αντιστοιχεί σε μια γεωγραφική διαφοροποίηση, ενώ η ταξική αντιπαράθεση μεταξύ ιδιοκτητών και εργατών αποτυπώνεται από τη διερεύνηση του κοινωνικοοικονομικού προφίλ των ψηφοφόρων (Deegan-Krause 2006: 541).

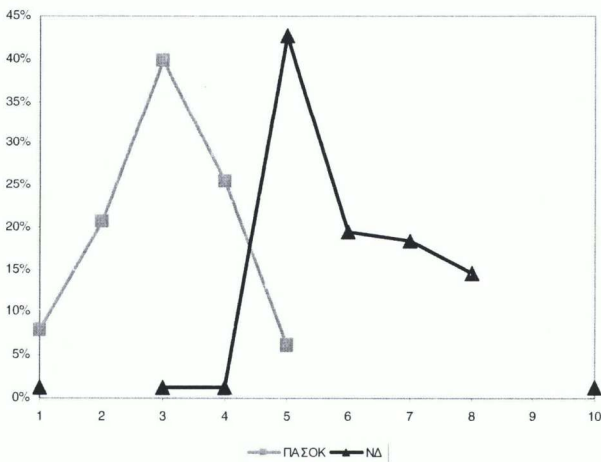
Στην παρούσα μελέτη προσεγγίζεται η συχνότητα εκκλησιασμού των υποψηφίων των δύο μεγάλων κομμάτων και των εκλογέων. Επίσης, στην περίπτωση μόνο του εκλογικού σώματος διερευνώνται τόσο η διαιρετική τομή κέντρου-περιφέρειας όσο και η αντίστοιχη που διαμορφώνεται από την κοινωνική τάξη. Τέλος, με άξονα τις νεότερες προσεγγίσεις που αναφέρθηκαν ανωτέρω, επιχειρείται η αναζήτηση τυχόν διαιρετικών τομών με βάση το εκπαιδευτικό επίπεδο, το φύλο και την ηλικία.

Η διερεύνηση του 'ευρωπαϊκού διόλου' στηρίζεται σε απαντήσεις που δόθηκαν στην ερώτηση σχετικά με την αξιολόγηση της συμμετοχής της Ελλάδας στην Ε.Ε. η οποία τέθηκε τόσο στους υποψηφίους βουλευτές όσο στο εκλογικό σώμα.⁷ Επίσης, αναλύονται οι φόβοι και ανησυχίες των Ελλήνων για μια σειρά από θέματα που σχετίζονται άμεσα με την οικοδόμηση της Ευρώπης και την Ευρωπαϊκή Ένωση.

5. Διερεύνηση του 'εθνικού διπόλου' στους υποψηφίους και εκλογείς: η αυτοτοποθέτηση στον άξονα Αριστερά-Δεξιά

Όπως παρουσιάζεται στο Διάγραμμα 1 που ακολουθεί, η πλειονότητα των υποψηφίων της ΝΔ αυτοτοποθετούνται στον άξονα Α-Δ στις θέσεις '5' (42,70%), '6' (19,50%), '7' (18,30%) και '8' (14,60%), ενώ οι υποψήφιοι του ΠΑΣΟΚ αυτοτοποθετούνται κυρίως στις θέσεις '2' (20,70%), '3' (39,80%) και '4' (25,40%). Από τα παραπάνω προκύπτει ότι ανάμεσα στις θέσεις '4' και '5' του εν λόγω άξονα υπάρχει μία διαχωριστική γραμμή για τους υποψηφίους των δύο κομμάτων. Ταυτόχρονα, σύμφωνα με τη μη παραμετρική δοκιμασία Mann-Whitney που εφαρμόστηκε, η διαφορά της αυτοτοποθέτησης των υποψηφίων των δύο κομμάτων στον άξονα Α-Δ είναι στατιστικά σημαντική.⁸

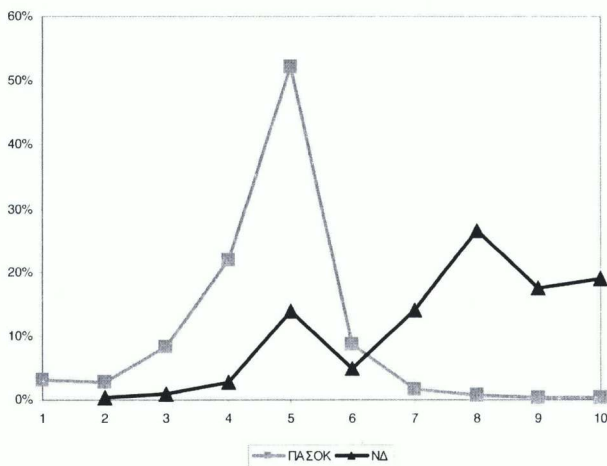
Διάγραμμα 1
Αυτοτοποθέτηση στον άξονα Αριστερά-Δεξιά των υποψηφίων
των βουλευτικών εκλογών του 2007 της ΝΔ και του ΠΑΣΟΚ

Πηγή: επεξεργασία αποτελεσμάτων από το Comparative Candidate Survey (CCS).

Από την επεξεργασία των δεδομένων της προεκλογικής έρευνας του Ιουνίου του 2007 της V-PRC, όσο και όλων των υπολοίπων ερευνών που παισιώνουν το εμπειρικό υλικό της μελέτης, διαγράφεται διαφορετική εικόνα στην περίπτωση της αντίστοιχης αυτοτοποθέτησης των ψηφοφόρων των δύο μεγάλων κομμάτων. Όπως απεικονίζεται στο Διάγραμμα 2, το σημείο '6' στον άξονα Α-Δ είναι εκείνο που ορίζει τη διαιρετική τομή των εκλογέων των δύο μεγάλων κομμάτων, με τους ψηφοφόρους του ΠΑΣΟΚ να αυτοτοποθετούνται αριστερότερα και εκείνους της ΝΔ δεξιότερα. Ένα άλλο στοιχείο που χρήζει επισήμανσης είναι ότι, στην περίπτωση των εκλογέων της ΝΔ, δεν εντοπίζεται ένα σημείο με υψηλή συχνότητα, όπως είναι για το ΠΑΣΟΚ η συσπείρωση γύρω από τη θέση '5', αλλά μια διασπορά σημείων με τους περισσότερους ψηφοφόρους της ΝΔ να αυτοτοποθετούνται στις θέσεις '8', '9' και '10'.

Διάγραμμα 2
Αυτοτοποθέτηση στον άξονα Αριστερά-Δεξιά των ψηφοφόρων
των βουλευτικών εκλογών του 2007 της ΝΔ και του ΠΑΣΟΚ

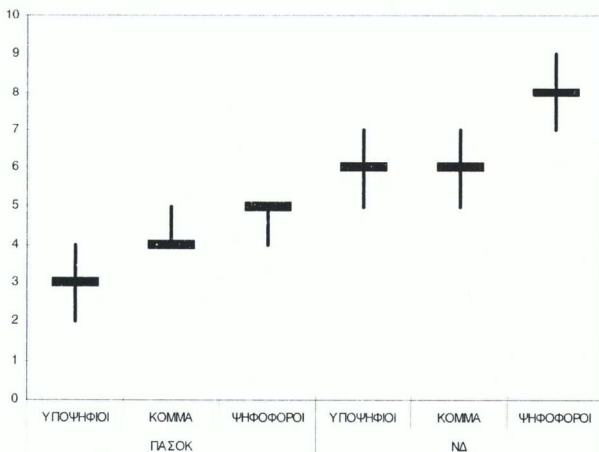
Πηγή: επεξεργασία αποτελεσμάτων από την προεκλογική έρευνα του Ιουνίου 2007 της εταιρείας V-PRC.

Από τα ανωτέρω συνάγεται ότι οι ψηφοφόροι και των δύο μεγάλων κομμάτων αυτοτοποθετούνται στον άξονα Α-Δ δεξιότερα από τους υποψηφίους των κομμάτων που υποστηρίζουν. Πρόκειται για ένα συμπέρασμα το οποίο αντιστοιχεί με το εύρημα της μελέτης των Schmitt & Thomassen (1999: 192), στην οποία διερευνήθηκε η αυτοτοποθέτηση των ψηφοφόρων των Ευρωεκλογών του 1994 και των εκλεγμένων Ευρωβουλευτών. Η τάση 'δεξιότερης' αυτοτοποθέτησης του εκλογικού σώματος στον άξονα σε σύγκριση με την αντίστοιχη των πολιτικών ελίτ προκύπτει και από μια σειρά περιπτώσιολογικών μελετών (Converse & Pierce 1986 για τη Γαλλία· Esaiasson & Holmberg 1996 για τη Σουηδία).

Μια άλλη ενδιαφέρουσα συγκριτική απεικόνιση είναι αυτή της αυτοτοποθέτησης στον άξονα Α-Δ των υποψηφίων, των εκλογέων, καθώς και της αντίστοιχης τοποθέτησης του κόμματος στον άξονα από τους ίδιους τους υποψηφίους.

Διάγραμμα 3

Σχηματική απεικόνιση διαμέσου τοποθέτησης κόμματος στον άξονα Αριστερά-Δεξιά και αντίστοιχης αυτοτοποθέτησης υποψηφίων, ψηφοφόρων των βουλευτικών εκλογών του 2007 της ΝΔ και του ΠΑΣΟΚ

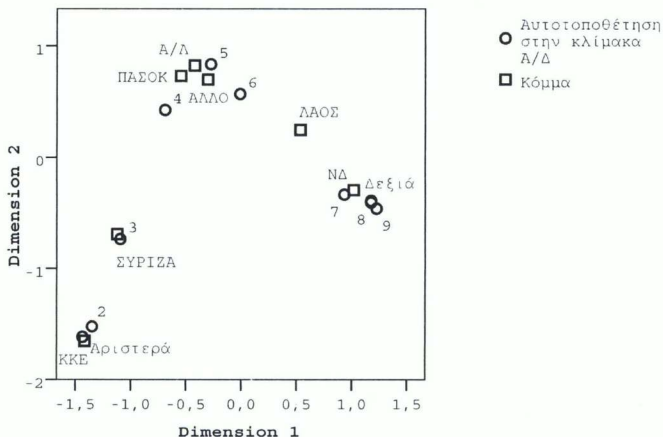
Πηγή: επεξεργασία αποτελεσμάτων από το Comparative Candidate Survey (CCS) και από την προεκλογική έρευνα του Ιουνίου 2007 της εταιρείας V-PRC.

Διευκρινίζεται ότι υπολογίστηκε η διάμεσος, η οποία αποτελεί το καταλληλότερο μέτρο κεντρικής τάσης για τον άξονα Α-Δ. Στην περίπτωση των ερωτηθέντων ψηφοφόρων της ΝΔ, η διάμεσος της αυτοτοποθέτησης εντοπίζεται στο σημείο '8', ενώ το διάστημα εντός του οποίου βρίσκεται το κεντρικό (γύρω από τη διάμεσο) 50% των παρατηρήσεων (το ονομαζόμενο ενδοτεταρτημοριακό πλάτος) κυμαίνεται από το '7' έως και το '9'. Η διάμεσος για τους ψηφοφόρους του ΠΑΣΟΚ είναι στο σημείο '5', ενώ το αντίστοιχο πλάτος από το '4' έως και το '5'. Αντιπαραβάλλοντας τα αποτελέσματα της αυτοτοποθέτησης των υποψηφίων με τα αντίστοιχα της τοποθέτησης του κόμματός τους στον άξονα από τους ίδιους, αναδεικνύονται τα ακόλουθα:

- Υποψήφιοι ΝΔ και κόμμα: η διάμεσος και στις δύο περιπτώσεις βρίσκεται στο '6'. Ως εκ τούτου, οι υποψήφιοι βουλευτές της ΝΔ για τις εκλογές του 2007 τοποθετούν το κόμμα τους στην ίδια θέση με τη δική τους αυτοτοποθέτηση.
- Υποψήφιοι ΠΑΣΟΚ και κόμμα: η διάμεσος της αυτοτοποθέτησης για τους υποψηφίους του ΠΑΣΟΚ εντοπίζεται στο σημείο '3', ενώ η αντίστοιχη για το κόμμα στο '4'. Επομένως, οι υποψήφιοι τοποθετούν το κόμμα τους δεξιότερα από τη δική τους αυτοτοποθέτηση.

Αναφορικά με τους ψηφοφόρους των μικρότερων κομμάτων και τη διερεύνηση της αυτοτοποθέτησής τους στον άξονα Α-Δ, επιλέχθηκε η συγκριτική επεξεργασία των αποτελεσμάτων με τα αντίστοιχα των ψηφοφόρων των δύο μεγάλων κομμάτων, καθώς και του τμήματος του εκλογικού σώματος το οποίο επέλεξε την άκυρη ψήφο και το λευκό. Χρησιμοποιήθηκε ως προσαφορότερη μέθοδος αυτή της ανάλυσης αντιστοιχιών [correspondence analysis] στα δεδομένα της προεκλογικής έρευνας του Ιουνίου 2007 της V-PRC με στόχο τη διερεύνηση και ερμηνεία των σχέσεων που υπάρχουν ανάμεσα στις κατηγορίες (επίπεδα) των μεταβλητών.⁹ Τα αποτελέσματα αυτής της περιγραφικής τεχνικής γραφικής αναπαράστασης παρουσιάζονται στο Διάγραμμα 4. Σύμφωνα με την ανάλυση αντιστοιχιών, διευκρινίζεται ότι αν κάποιο επίπεδο της μίας υπό εξέταση κατηγορικής μεταβλητής έχει σχέση με ένα επίπεδο της άλλης μεταβλητής, τότε τα αντίστοιχα σημεία τους στο διάγραμμα θα βρίσκονται κοντά. Αναλυτικότερα, εντοπίζεται αφενός μια ομαδοποίηση της αυτοτοποθέτησης των ψηφοφόρων του ΚΚΕ στις θέσεις '1' και '2' και αφετέρου εκείνων του ΣΥΡΙΖΑ στη θέση '3'. Οι εκλογείς που ψήφισαν το ΠΑΣΟΚ στις βουλευτικές εκλογές του 2007, καθώς και όσοι επέλεξαν την άκυρη ψήφο, το λευκό και άλλο κόμμα αυτοτοποθετούνται στα σημεία '4', '5' και '6'. Οι ψηφοφόροι της ΝΔ του 2007 τοποθετήθηκαν στο δίπολο Α-Δ στα σημεία '7' με '10', ενώ στην περίπτωση του ΛΑΟΣ εντοπίζεται ένα ευρύ φάσμα αυτοτοποθέτησης από τη θέση '4' έως και το '10'.

Διάγραμμα 4
Ανάλυση αντιστοιχιών
Αυτοτοποθέτηση στον άξονα Αριστεράς- Δεξιάς των ψηφοφόρων
των βουλευτικών εκλογών του 2007

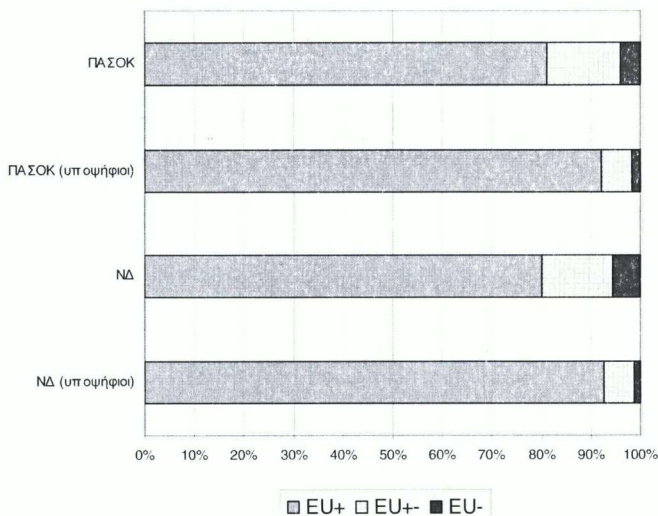

Πηγή: επεξεργασία αποτελεσμάτων από την προεκλογική έρευνα του Ιουνίου 2007 της εταιρείας V-PRC.

6. Διερεύνηση του 'ευρωπαϊκού διπόλου' στους υποψηφίους και εκλογείς

Όπως παρουσιάζεται στο Διάγραμμα 5, παρατηρείται μια σύγκλιση των απόψεων των υποψηφίων των δύο μεγάλων κομμάτων ως προς την αξιολόγηση της συμμετοχής της χώρας στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Τα υψηλά ποσοστά θετικής κρίσης υποδηλώνουν ακριβώς την ένθερμη υποστήριξη της ένταξης της Ελλάδας στην Ε.Ε. Επομένως, ανάμεσα στους υποψηφίους της ΝΔ και του ΠΑΣΟΚ των βουλευτικών εκλογών του 2007 δεν εμφανίζεται να υπάρχει σημαντική διαφορά απόψεων.

Διάγραμμα 5
Το 'ευρωπαϊκό δίπολο': αξιολόγηση της συμμετοχής της Ελλάδας στην Ε.Ε.
υποψήφιοι και ψηφοφόροι ΝΔ και ΠΑΣΟΚ

Πηγή: για τους υποψηφίους επεξεργασία αποτελεσμάτων από το Comparative Candidate Survey (CCS) και για τους ψηφοφόρους από το Ευρωβαρόμετρο 61

Συσχετίζοντας την αξιολόγηση της συμμετοχής με βάση την κομματική πρότιμηση στις βουλευτικές εκλογές του 2004 αναδεικνύονται ενδιαφέρουσες διαφοροποιήσεις (βλ. Πίνακας 1). Τόσο οι ψηφοφόροι της ΝΔ όσο και του ΠΑΣΟΚ τάσσονται ένθερμα υπέρ της συμμετοχής εφόσον το σύνολο των θετικών τους στάσεων ανέρχεται στο 80% και 81% αντιστοίχως. Επομένως, αντιπαραβάλλοντας τη γνώμη των υποψηφίων των δύο μεγάλων κομμάτων ως προς τη συμμετοχή στην Ε.Ε. με την αντίστοιχη των εκλογέων τους, παρατηρείται μια διαφορά θετικών αξιολογήσεων για τους υποψηφίους της τάξης των δέκα ποσοστιαίων μονάδων. Από τους ψηφοφόρους του ΚΚΕ, το 38,9% χαρακτήρισε τη συμμετοχή ως 'κάτι καλό', ενώ το 27,8% την έκρινε αρνητικά. Οι ψηφοφόροι του Συνασπι-

σμού δήλωσαν σε ποσοστό 66,7% ότι η συμμετοχή της Ελλάδας είναι 'κάτι καλό' έναντι 10% εκείνων που αντιπροσώπευσαν μια αρνητική αξιολόγηση.¹⁰

Πίνακας 1
Το 'ευρωπαϊκό δίπολο': αξιολόγηση της συμμετοχής με βάση
την κομματική προτίμηση

	ΑΠΟΨΗ ΓΙΑ ΤΗ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΣΤΗΝ Ε.Ε.		
	ΘΕΤΙΚΗ	ΟΥΔΕΤΕΡΗ	ΑΡΝΗΤΙΚΗ
ΝΔ	80,0%	14,5%	5,5%
ΠΑΣΟΚ	81,0%	15,0%	4,0%
ΚΚΕ	38,9%	33,3%	27,8%
ΣΥΝ	66,7%	23,3%	10,0%

Πηγή: επεξεργασία αποτελεσμάτων από το Ευρωβαρόμετρο 61

Για την περαιτέρω ανάλυση των διαφοροποιήσεων που αναδεικνύονται από τον ανωτέρω Πίνακα, χρησιμοποιήθηκε το σύνολο των μεταβλητών που αναφέρονται στους φόβους και στις ανησυχίες των Ελλήνων για μια σειρά από θέματα που σχετίζονται άμεσα με την οικοδόμηση της Ευρώπης και την ένταξη της χώρας στην Ε.Ε.¹¹ Με τη χρήση της μεθόδου της παραγοντικής ανάλυσης [factor analysis]¹² προσδιορίστηκαν οι ονομαζόμενες μη μετρήσιμες (λανθάνουσες) μεταβλητές, οι οποίες και ονομάζονται παράγοντες. Από την εφαρμογή της εν λόγω μεθόδου προέκυψαν τρεις παράγοντες που προσφέρονται για την ερμηνεία μιας σειράς θεμάτων που σχετίζονται άμεσα με την οικοδόμηση της Ευρώπης. Ο πρώτος παράγοντας στηρίζεται στους φόβους και ανησυχίες των Ελλήνων για την οικονομική κρίση. Ο δεύτερος πλαισιώνεται από τις αντίστοιχες ανησυχίες ως προς την απώλεια της εθνικής γλώσσας, ταυτότητας και κουλτούρας, ενώ ο τρίτος βασίζεται στην επέκταση του φαινομένου της εγκληματικότητας και των ναρκωτικών και δευτερογενώς στον περιορισμό των θέσεων απασχόλησης λόγω μεταφοράς της παραγωγής σε χώρες με λιγότερο κόστος. Αναλυτικότερα, στον πρώτο παράγοντα ομαδοποιούνται οι φόβοι των Ελλήνων για την οικονομική κρίση, ζητήματα όπως αυτό της συνεισφοράς της χώρας στον προϋπολογισμό της Ε.Ε., τα οφέλη αλλά κυρίως οι αντίστοιχες δυσκολίες για τους αγρότες και η μείωση σειράς κοινωνικών αγαθών. Στον οικονομικό παράγοντα παρατηρείται αντιπαράθεση ανάμεσα στους ψηφοφόρους του 2004 του ΚΚΕ και δευτερευόντως του Συνασπισμού, οι οποίοι εμφανίζουν σχετικούς φόβους, και στους ψηφοφόρους του ΠΑΣΟΚ, οι οποίοι βρίσκονται στον αντίποδα. Ο δεύτερος παράγοντας, δη-

λαδή ο φόβος απώλειας της εθνικής ταυτότητας, της γλώσσας και της κουλτούρας, παρατηρείται κυρίως μεταξύ των ψηφοφόρων των δύο αριστερών κομμάτων. Ο τρίτος παράγοντας εξηγείται από την αντιπαράθεση των ψηφοφόρων του ΚΚΕ, οι οποίοι φοβούνται την αύξηση της εγκληματικότητας και των ναρκωτικών, με τους ψηφοφόρους του Συνασπισμού, οι οποίοι, μη εκδηλώνοντας τέτοιους φόβους, βρίσκονται στον αντίποδα του συγκεκριμένου παράγοντα.

7. Διερεύνηση άλλων διαιρετικών τομών

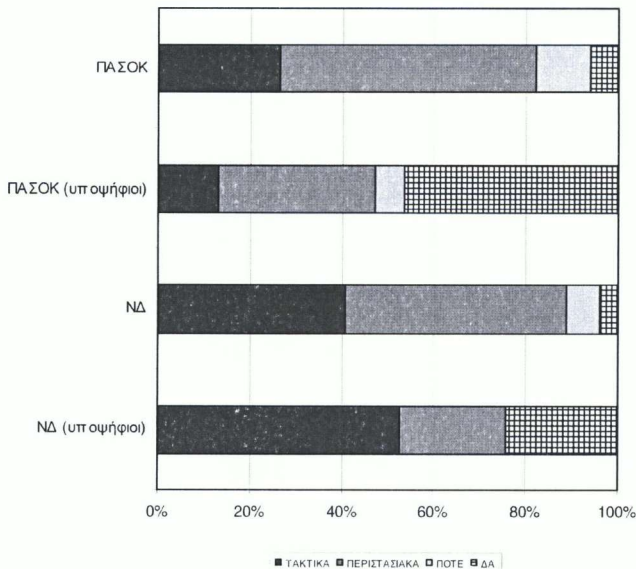
Στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης διερευνάται η συχνότητα εκκλησιασμού τόσο των υποψηφίων όσο και του εκλογικού σώματος και τίθεται το ερώτημα του βαθμού θεμελίωσης στο εσωτερικό της κοινωνίας της ονομαζόμενης θρησκευτικής διαιρετικής τομής (Γεωργιάδου & Νικολακόπουλος 2007: 136)¹³. Από την επεξεργασία των δεδομένων για τους υποψηφίους αναφύονται ορισμένες ενδιαφέρουσες τάσεις και διαφοροποιήσεις. Το πρώτο σημείο που χρήζει επισημάνσης είναι η σημαντική απόκλιση των αποτελεσμάτων στο επίπεδο εκείνων που δήλωσαν 'τακτικά εκκλησιαζόμενοι'. Συγκεκριμένα, οι υποψήφιοι της ΝΔ σε ποσοστό 52,6% εκκλησιάζονται τακτικά, ενώ το αντίστοιχο ποσοστό των υποψηφίων του ΠΑΣΟΚ είναι χαμηλότερο σχεδόν κατά σαράντα μονάδες. Ένα δεύτερο σημείο σχετίζεται με το υψηλό ποσοστό άρνησης (46,6%) των υποψηφίων του ΠΑΣΟΚ να απαντήσουν στην εν λόγω ερώτηση, ενώ το 34,2% δήλωσε περιστασιακό εκκλησιασμό. Το τρίτο σημείο αφορά στην εκκλησιαστική αποχή. Από τη μια πλευρά, το 6,2% των υποψηφίων του ΠΑΣΟΚ δήλωσε ότι δεν εκκλησιάζεται ποτέ, ενώ από την άλλη αυτή η κατηγορία συχνότητας εκκλησιασμού δεν επιλέχθηκε από κανένα υποψήφιο της ΝΔ. Ένα ερώτημα που ανακύπτει είναι αν η κατανομή της συχνότητας εκκλησιασμού είναι, από στατιστικής πλευράς, διαφορετική για τους υποψηφίους της ΝΔ και του ΠΑΣΟΚ. Η απάντηση δίνεται με τη δοκιμασία χ^2 για τον έλεγχο ανεξαρτησίας από την οποία προκύπτει ότι οι μεταβλητές της συχνότητας εκκλησιασμού και του κόμματος του υποψηφίου δεν είναι ανεξάρτητες. Αυτό σημαίνει ότι η κατανομή είναι διαφορετική για τους υποψηφίους του ΠΑΣΟΚ και της ΝΔ και ως εκ τούτου, διαμορφώνεται μια θρησκευτική διαιρετική τομή ανάμεσα στους υποψηφίους των δύο κομμάτων.

Αναφορικά με τη μελέτη της συχνότητας εκκλησιασμού στο εκλογικό σώμα των δύο μεγάλων κομμάτων των βουλευτικών εκλογών του 2007, το κύριο συμπέρασμα που αναφύεται από την επεξεργασία των δεδομένων της προεκλογικής έρευνας του Ιουνίου 2007 της V-PRC είναι ότι η πλειονότητα δήλωσε περιστασιακό εκκλησιασμό. Αναλυτικότερα, το εν λόγω ποσοστό είναι υψηλότερο ανάμεσα στους ψηφοφόρους του ΠΑΣΟΚ (55,7%), ενώ φτάνει το 48,1% στους ψηφοφόρους της ΝΔ. Επομένως, επιβεβαιώνεται ότι το γνώρισμα του σποραδικού εκκλησια-

σμού αποτελεί ένα διαρκές χαρακτηριστικό στη μελέτη της εκκλησιαστικής πρακτικής στην Ελλάδα της μεταπολίτευσης (Γεωργιάδου & Νικολακόπουλος 2007: 144). Τονίζεται ότι και από την επεξεργασία και των υπολοίπων ερευνών που παισιώνουν το εμπειρικό υλικό της παρούσας μελέτης προκύπτουν αντίστοιχα αποτελέσματα.

Το Διάγραμμα 6 που ακολουθεί προσφέρει μια συγκριτική απεικόνιση των σχετικών διαφοροποιήσεων ως προς τη συχνότητα εκκλησιασμού ανάμεσα στους υποψηφίους και στο αντίστοιχο εκλογικό τους σώμα.

Διάγραμμα 6
Συχνότητα εκκλησιασμού υποψήφιοι και ψηφοφόροι ΝΔ και ΠΑΣΟΚ
βουλευτικών εκλογών 2007

Πηγή: επεξεργασία αποτελεσμάτων από το Comparative Candidate Survey (CCS) και από την προεκλογική έρευνα του Ιουνίου του 2007 της εταιρείας V-PRC.

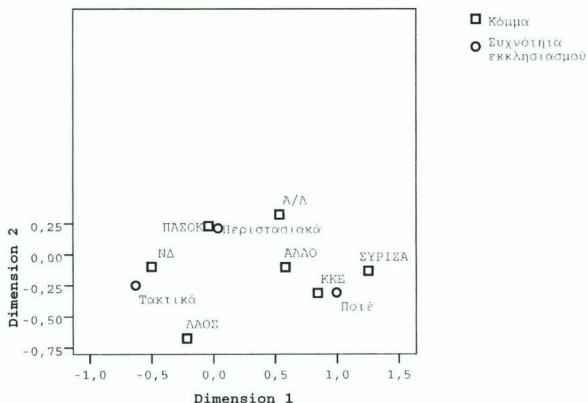
Από τα ανωτέρω συμπεραίνεται ότι στην περίπτωση των υποψηφίων διαμορφώνεται μια σαφής τομή ως προς το μέγεθος της εκκλησιαστικής πρακτικής, ενώ τα αποτελέσματα στους εκλογείς δεν παραπέμπουν σε αντίστοιχη διαπίστωση.

Όπως και στην περίπτωση της αυτοτοποθέτησης στον άξονα Α-Δ, εξετάζεται με τη μέθοδο της ανάλυσης αντιστοιχιών και η συχνότητα εκκλησιασμού των ψηφοφόρων των υπολοίπων κομμάτων (βλ. Διάγραμμα 7). Από τα σημεία που 'τοποθετήθηκαν' στον χώρο του διαγράμματος αναφέρονται τα ακόλουθα συμπεράσματα: τα κόμματα που βρίσκονται κοντά στο σημείο των 'τακτικά εκκλησιαζόμενων' είναι η ΝΔ και ο ΛΑΟΣ. Αυτό υποδηλώνει τη σχέση του επίπεδου 'τακτικά' της μεταβλητής 'συχνότητα εκκλησιασμού' με τα επίπεδα ΝΔ και ΛΑΟΣ της μεταβλητής 'πολιτικό κόμμα'. Οι ψηφοφόροι του ΠΑΣΟΚ καθώς και εκείνοι που επέλεξαν στις βουλευτικές εκλογές του 2007 την άκρη ψήφο, το λευκό ή οποιοδήποτε άλλο κόμμα εκτός αυτών που αναφέρονται στο διάγραμμα, ομαδοποιούνται γύρω από το σημείο των 'περισσότερα εκκλησιαζόμενων'. Τέλος, οι ψηφοφόροι κυρίως του ΚΚΕ, αλλά και του ΣΥΡΙΖΑ, σχετίζονται με τη θέση 'ποτέ', η οποία αντιπροσωπεύει συνειδητοποιημένη επιλογή της εκκλησιαστικής αποχής.

Διάγραμμα 7

Ανάλυση αντιστοιχιών

Συχνότητα εκκλησιασμού ψηφοφόρων των βουλευτικών εκλογών του 2007

Πηγή: επεξεργασία αποτελεσμάτων από την προεκλογική έρευνα του Ιουνίου 2007 της εταιρείας V-PRC.

Στη συνέχεια διερευνάται σειρά άλλων μεταβλητών, από τις οποίες ορίζονται οι νεότερες κυρίως προσεγγίσεις επί των διαιρετικών τομών. Διευκρινίζεται ότι τα δεδομένα που παρουσιάζονται ακολουθώντας προέρχονται από την επεξεργασία των στοιχείων της προεκλογικής έρευνας του Ιουνίου 2007 της V-PRC.

Χρησιμοποιήθηκε η μέθοδος της πολλαπλής ανάλυσης αντιστοιχιών και ειδικότερα, οι κατηγορικές μεταβλητές είναι το φύλο, η ηλικία, το εκπαιδευτικό επίπεδο, η κοινωνική τάξη και η διάκριση ανάμεσα στο κέντρο (Αθήνα) και την περιφέρεια (λοιπή Ελλάδα). Από την πολλαπλή ανάλυση αντιστοιχιών προέκυψε το Διάγραμμα 8, από το οποίο αναδεικνύονται δύο άξονες ερμηνείας. Ο πρώτος (οριζόντιος) ερμηνεύεται κυρίως από την ηλικία, από τις τομές που ορίζονται από την κατώτερη μόρφωση με τα όλα τα υπόλοιπα επίπεδα μόρφωσης και τέλος, από τους αγρότες με τις υπόλοιπες κοινωνικές τάξεις. Ο δεύτερος άξονας (κάθετος) είναι κυρίως άξονας αντιπαράθεσης κοινωνικής τάξης αλλά και αντίστοιχης τομής ανάμεσα στο ανώτερο επίπεδο με τα υπόλοιπα επίπεδα εκπαίδευσης. Από τη διερεύνηση του φύλου δεν προέκυψαν αποτελέσματα που χρήζουν ιδιαίτερης επισημάνσης και αυτός είναι ο λόγος που δεν απεικονίζεται η εν λόγω μεταβλητή. Παράλληλα, δόθηκε έμφαση στην επεξεργασία του πρόσθετου διαθέσιμου εμπειρικού υλικού με στόχο την πληρέστερη διερεύνηση και αποτύπωση των υπό εξέταση διαιρετικών τομών και τονίζεται ότι δεν προέκυψαν σημαντικές διαφοροποιήσεις με τα αποτελέσματα που παρουσιάζονται στο διάγραμμα.

Προσθέτοντας την κομματική επιλογή ως μεταβλητή συμπληρωματική και ερμηνευτική των ανωτέρω αντιπαράθεσεων, οι παρατηρήσεις που μπορούν να γίνουν είναι οι ακόλουθες: το ΚΚΕ και ο ΛΑΟΣ βρίσκονται κοντά στην εργατική τάξη και στην ηλικιακή ομάδα 40-49 ετών. Ο ΣΥΡΙΖΑ προσελκύει ψηφοφόρους με ανώτερο επίπεδο εκπαίδευσης οι οποίοι ταυτόχρονα ανήκουν και στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα. Το ΠΑΣΟΚ και η ΝΔ βρίσκονται στο κέντρο των αξόνων όπου τοποθετούνται κυρίως ψηφοφόροι της μεσαίας τάξης και της ηλικιακής ομάδας 50-59 ετών. Οι νέοι ψηφοφόροι ηλικίας 18-39 ετών βρίσκονται πιο κοντά στις ονομαζόμενες 'θέσεις διαμαρτυρίας' (άκυρη ψήφος, λευκό και επιλογή κόμματος από την εξωκοινοβουλευτική πολιτική σκηνή). Οι ψηφοφόροι κατώτερου επιπέδου μόρφωσης, άνω των 60 ετών και κυρίως αγρότες δεν εκφράζονται μέσω ενιαίας κομματικής στάσης. Ωστόσο, απ' όλα τα κόμματα πιο κοντά τους βρίσκεται η ΝΔ.

φόρους όλων των κομμάτων. Το εκλογικό σώμα των δύο μεγάλων κομμάτων αυτοτοποθετείται στον άξονα Α-Δ δεξιότερα από τους υποψηφίους. Το εν λόγω συμπέρασμα συγκλίνει με αντίστοιχα άλλων ευρωπαϊκών περιπτώσιολογικών μελετών. Επομένως, το 'εθνικό δίπολο' προσλαμβάνει μια δυναμική διάσταση τόσο στο επίπεδο των υπό μελέτη πολιτικών ελίτ των βουλευτικών εκλογών του 2007 όσο και στο εκλογικό σώμα των αναμετρήσεων της εκλογικής περιόδου 2004-2007.

Από τη διερεύνηση της αξιολόγησης της ένταξης της Ελλάδας στην Ε.Ε. παρατηρείται σύγκλιση θετικών απόψεων τόσο των υποψηφίων των δύο μεγάλων κομμάτων όσο και του εκλογικού τους σώματος. Η διαιρετική τομή στο 'ευρωπαϊκό δίπολο' εδράζεται κυρίως στην αντιπαράθεση ανάμεσα στους ψηφοφόρους των μεγάλων και των μικρών κομμάτων. Η ευρωσκεπτικιστική τάση αντιπροσωπεύεται κυρίως από τις θέσεις των ψηφοφόρων του ΚΚΕ και δευτερογενώς από τις αντίστοιχες του εκλογικού σώματος του Συνασπισμού.

Η συχνότητα εκκλησιασμού διαμορφώνει μια σημαντική θρησκευτική διαιρετική τομή στην οποία περικλείονται διάφορες διαστάσεις. Εντοπίζεται, αφενός, μια σημαντική απόκλιση ανάμεσα στους υποψηφίους της ΝΔ και του ΠΑΣΟΚ και, αφετέρου, στο επίπεδο των εκλογών των δύο μεγάλων κομμάτων. Οι ψηφοφόροι των δύο αριστερών κομμάτων συγκροτούν τον πυρήνα της εκκλησιαστικής αποχής. Από την προσέγγιση των άλλων διαιρετικών τομών, αναδεικνύεται κυρίως η βαρύτητα του εκπαιδευτικού επιπέδου και, δευτερογενώς, οι διαφοροποιήσεις με βάση την ηλικία και την κοινωνική τάξη.

Συμπερασματικά, τόσο ο εθνικός άξονας της αντίθεσης 'Αριστεράς-Δεξιάς' όσο και ο αντίστοιχος ευρωπαϊκός αποτυπώνουν ένα ενδιαφέρον πλαίσιο διαμόρφωσης πολιτικών αντιπαράθεσεων. Το θεωρητικό υπόδειγμα των Lipset & Rokkan, όσο και οι νεότερες μελέτες προσεγγίζονται όχι μόνο από την ερευνητική σκοπιά των ψηφοφόρων, αλλά και από εκείνη των πολιτικών ελίτ, οι οποίες διαμορφώνουν ως έναν βαθμό τον πολιτικό ανταγωνισμό. Η παρούσα μελέτη στοχεύει να αναδείξει μια πρώτη εφαρμογή ενός πολυδιάστατου πλαισίου έρευνας των διαιρετικών τομών στην ελληνική περίπτωση της συγκεκριμένης υπό εξέταση περιόδου. Ταυτόχρονα, αποτελεί ερευνητική 'πρόκληση' να τεθούν και οι βάσεις μελλοντικών ευρύτερων και συγκριτικών επί του θέματος μελετών.

Σημειώσεις

1. Ο Μ. Σπουρδαλάκης (1990: 42) μετέφρασε τη λέξη *cleavage* ως 'ρήξη'. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει, στην έννοια της λέξης ρήξη περιλαμβάνεται, εκτός από την έννοια του σχίσματος, και η

έννοια της διαμάχης και, στην προκειμένη περίπτωση, πρόκειται γι' αυτή ανάμεσα στις αντιπαρατιθέμενες κοινωνικές και πολιτικές ομάδες.

2. Η διασύνδεση των δύο διαδικασιών μετασηματισμού απεικονίστηκε γραφικά από τους Lipset & Rokkan (1990: 95) σε ένα διάγραμμα το οποίο αποτελείτο από δύο διατεταμένους άξονες. Ο μεν κάθετος άξονας εκπροσωπεί την εδαφική διάσταση της συγκρότησης των κομμάτων (periphery-centre axis), ενώ ο οριζόντιος είναι ένας διατοπικός-λειτουργικός άξονας (cross-local functional axis), στον οποίο απεικονίζονται οι συγκρούσεις των βιομηχανικά αναπτυγμένων κοινωνιών συνολικά. Έχει ενδιαφέρον να επισημανθεί ότι στην αρχική του διατύπωση το θεωρητικό τους υπόδειγμα στηρίζεται ως έναν βαθμό στο τετραλειτουργικό μοντέλο του Talcott Parsons' βλ. Νικολακόπουλος 2000: 38.

3. Σύμφωνα με μελέτη του Θ. Χατζηπαντελή (2008), ο άξονας αντιπαράθεσης Αριστεράς-Δεξιάς αποτέλεσε τον κύριο άξονα ανταγωνισμού για τις βουλευτικές εκλογές του 1996 και 2000, ενώ για τις εκλογές του 2004 και 2007 αναδείχθηκε ως κύριος άξονας αυτός της αντιπαράθεσης μικρών και μεγάλων κομμάτων.

4. Μία από τις συστηματικότερες μελέτες για τον ευρωσκεπτικισμό είναι αυτή των Taggart & Szczerbiak (2002: 7, 10), οι οποίοι διακρίνουν ανάμεσα στον σκληρό (hard) και ήπιο (soft) ευρωσκεπτικισμό. Ο σκληρός είναι η καθολική εναντίωση στην ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, ενώ ο ήπιος ευρωσκεπτικισμός συνάδει με κριτική σε συγκεκριμένες πολιτικές επιλογές της Ε.Ε. Ως προς την ελληνική περίπτωση, οι δύο μελετητές τοποθετούν το ΚΚΕ στον σκληρό ευρωσκεπτικισμό, ενώ ο Συνασπισμός, το ΔΗΚΚΙ και η ΠΟΛΑΝ ανήκουν στον ήπιο.

5. Το Comparative Candidate Survey (CCS) είναι ένα παγκόσμιο ερευνητικό πρόγραμμα στο οποίο συμμετέχει το Τμήμα Πολιτικών Επιστημών-Εργαστήριο Εφαρμοσμένης Πολιτικής Έρευνας του Α.Π.Θ. (<http://www.comparativecandidates.org/>). Η έρευνα στους υποψηφίους βουλευτές των εκλογών του 2007 υλοποιήθηκε σε δύο κύματα. Στο πρώτο κύμα που ξεκίνησε τον Σεπτέμβριο 2007 οι υποψήφιοι απάντησαν στις ερωτήσεις της έρευνας μέσω διαδικτύου μετά από πρόσκληση που έλαβαν στον προσωπικό τους λογαριασμό ηλεκτρονικού ταχυδρομείου. Το δεύτερο κύμα ξεκίνησε τον Νοέμβριο 2007 και υλοποιήθηκε με τη μέθοδο των προσωπικών συνεντεύξεων. Συνολικά συγκεντρώθηκαν 241 ερωτηματολόγια από υποψηφίους της ΝΔ και του ΠΑΣΟΚ. Αναφορικά με τους υποψηφίους των μικρότερων κομμάτων υπήρξε τόσο δυσκολία προσέγγισής τους μέσω ηλεκτρονικού ταχυδρομείου, όσο και ιδιαίτερα χαμηλό ποσοστό ανταπόκρισης και ως εκ τούτου αποφασίστηκε η έρευνα να επικεντρωθεί στους υποψηφίους των δύο μεγάλων κομμάτων.

6. Οι πηγές επεξεργασίας, οι οποίες και χρησιμοποιούνται στη μελέτη των εκλογών είναι οι προεκλογικές έρευνες (Ιουνίου και Αυγούστου) των βουλευτικών εκλογών του 2007 της Εταιρείας V-PRC, το αρχείο του δεύτερου κύματος 2004/05 της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας [European Social Survey /ESS] στην Ελλάδα με φορά υλοποίησής της το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών [EKKE], το αντίστοιχο αρχείο της μετεκλογικής έρευνας των βουλευτικών εκλογών 2004 του προγράμματος Comparative National Elections Project [CNEP] με φορά υλοποίησης το ΕΚΚΕ, το Τακτικό Ευρωβαρόμετρο 61 (Ανοιξη 2004) και τέλος η μετεκλογική έρευνα Ευρωεκλογών του ερευνητικού προγράμματος European Election Study 2004 [EES], στο οποίο συμμετέχει το Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης του Πανεπιστημίου Αθηνών. Στην παρούσα μελέτη επιλέχθηκε να παρουσιαστούν κυρίως τα αποτελέσματα από την προεκλογική έρευνα του Ιουνίου 2007 της V-PRC. Ωστόσο, βρίσκονται προς διάθεση των αναγνωστών από τους συγγραφείς και τα

αποτελέσματα των υπολοίπων προαναφερθέντων ερευνών. Οι συγγραφείς οφείλουν ιδιαίτερες ευχαριστίες στον επίκουρο καθηγητή Χρ. Βερναρδάκη για τη διαθεσιμότητα των πρωτογενών στοιχείων των ερευνών της Εταιρείας V-PRC καθώς και στο ΕΚΚΕ για την άδεια επεξεργασίας των δεδομένων των ερευνών του.

7. Η ερώτηση που τέθηκε τόσο στους υποψηφίους βουλευτές όσο και στους εκλογείς είναι 'Γενικά, πιστεύετε ότι η ένταξη της Ελλάδας στην Ε.Ε. είναι κάτι καλό, κάτι κακό ή ούτε καλό ούτε κακό'; Διευκρινίζεται ότι στην περίπτωση των εκλογέων έγινε επεξεργασία των αποτελεσμάτων του Ευρωβαρόμετρου 61 (περίοδος διεξαγωγής της έρευνας στην Ελλάδα: 29 Φεβρουαρίου -26 Μαρτίου 2004).

8. Επιλέχθηκε η μη παραμετρική δοκιμασία Mann-Whitney για να γίνει ακριβώς έλεγχος της υπόθεσης ότι τα δύο ανεξάρτητα δείγματα που εξετάζονται στη μελέτη, αυτό της αυτοτοποθέτησης στον άξονα Α-Δ των υποψηφίων της ΝΔ και το αντίστοιχο των υποψηφίων του ΠΑΣΟΚ, προέρχονται από τον ίδιο πληθυσμό. Με αυτή τη μέθοδο διαπιστώθηκε ότι υπάρχουν στατιστικά σημαντικές διαφορές ως προς τη θέση ή/και ως προς το σχήμα της κατανομής της αυτοτοποθέτησης μεταξύ των υποψηφίων των δύο μεγάλων κομμάτων.

9. Η μέθοδος της ανάλυσης αντιστοιχιών ανήκει στην ευρύτερη οικογένεια των μεθόδων παραγοντικής ανάλυσης. Έχει εισαχθεί από τον γάλλο μαθηματικό Benzecri (1992) για μια εφαρμογή της μεθόδου σε ελληνικά εκλογικά δεδομένα, βλ. Χατζηπαντελής (2008).

10. Λαμβάνοντας υπόψη ότι το ευρωπαϊκό δίπολο εντάσσεται σε ευρύτερο επίπεδο στη διαιρετική τομή κοσμοπολιτισμού και εθνοκεντρισμού, ένα από τα σημαντικότερα συμπεράσματα της μελέτης του Μ. Τσατσάνη (2009) είναι η σημαίνουσα σημασία της εν λόγω διαιρετικής τομής στην Ελλάδα.

11. Έγινε επεξεργασία των αποτελεσμάτων της θεματικής του Ευρωβαρόμετρου 61 'Προσδοκίες από την Ευρωπαϊκή Ένωση' και ειδικότερα των ερωτήσεων που ζητούσαν από τους πολίτες αν συμφωνούν με τα ακόλουθα: απώλεια δύναμης από τα μικρότερα κράτη μέλη της Ε.Ε., αύξηση της διακίνησης ναρκωτικών και του οργανωμένου εγκλήματος, περιορισμένη χρήση της εθνικής γλώσσας, η χώρα θα αναγκαστεί να πληρώνει περισσότερα προς την Ε.Ε. (συνεισφορά στον προϋπολογισμό της), απώλεια σειράς κοινωνικών αγαθών, απώλειας εθνικής ταυτότητας και κουλτούρας, φόβος για οικονομική κρίση, περιορισμός των θέσεων απασχόλησης λόγω μεταφοράς της παραγωγής σε χώρες με λιγότερο κόστος και περισσότερες δυσκολίες για τους αγρότες.

12. Όταν ένα μεγάλο πλήθος μεταβλητών περιγράφει ένα φαινόμενο, τότε πολλές από αυτές τις μεταβλητές συνήθως έχουν μεταξύ τους έντονη γραμμική συσχέτιση. Υπό την προϋπόθεση ότι οι γραμμικές συσχετίσεις μεταξύ των ζευγών των μεταβλητών μπορούν να εξηγηθούν από τις σχέσεις των μεταβλητών με έναν μικρό αριθμό μη μετρήσιμων (λανθανουσών) μεταβλητών, η παραγοντική ανάλυση είναι: μία τεχνική προσδιορισμού αυτών των λανθανουσών μεταβλητών, οι οποίες ονομάζονται παράγοντες.

13. Ως προς την ανάλυση του εκκλησιασμού στην Ελλάδα με αντίστοιχη παράθεση εμπειρικών στοιχείων, βλ. αναλυτικότερα, Γεωργιάδου & Νικολακόπουλος 2001, 2007.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Alland, E. & P. Pesonen (1967). 'Cleavages in Finnish politics', στο S.M. Lipset & S. Rokkan (επιμ.), *Party Systems and Voter Alignments. Cross National Perspectives*, New York: Free Press.
- Bartolini, S. & P. Mair (1990). *Identity, Competition, and Electoral Availability: The Stability of European Electorates, 1885-1985*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Benzecri, J.-P. (1992). *Correspondence Analysis Handbook*. New York: Marcel Dekker.
- Brooks, C. et al. (2006). 'Cleavage-Based Voting Behavior in Cross-National Perspective: Evidence from Six Postwar Democracies', *Social Science Research*, 35: 88-128.
- Γεωργιάδου, Β. & Ηλ. Νικολακόπουλος (2001). 'Εμπειρική ανάλυση του εκκλησιασμού στην Ελλάδα', *Κοινωνία Πολιτών*, 7: 50-55.
- Γεωργιάδου, Β. & Ηλ. Νικολακόπουλος, (2007). 'Εκκλησιασμός, θρησκευτικότητα και προσεσχί: μια ασύμπτωτη σχέση', στο Π. Καφετζής, Θ. Μαλούτας & Ι. Τσιγκανού (επιμ.), *Πολιτική, Κοινωνία, Πολίτες. Ανάλυση των δεδομένων της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας, ESS*. Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Έρευνών.
- Cole, A. (2005). 'Old Right or New Right? The Ideological Positioning of Parties of the Far Right', *European Journal of Political Research*, 44: 203-230.
- Converse, P. & R. Pierce, (1986). *Political Representation in France*. Cambridge: Belknap Press.
- Deegan-Krause, K. (2006). 'New Dimensions of Political Cleavage', στο R. Dalton & H.-D. Klingemann (επιμ.), *The Oxford Handbook Of Political Behavior*, Oxford: Oxford University Press.
- Διαμαντόπουλος, Θ. (1993). *Το Κομματικό Φαινόμενο. Μορφές, συστήματα και οικογένειες κομμάτων*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Esaïasson, P. & S. Holmberg (1996). *Representation from Above: Members of Parliament and Representative Democracy in Sweden*. Dartmouth: Aldershot.
- Evans, G. (1999). 'Europe. A New Electoral Cleavage?', στο G. Evans & P. Norris (επιμ.), *Critical Elections. British Parties and Voters in Long-Term Perspective*, London: Sage.
- Flanagan, S. C. & A.-R. Lee (2003). 'The New Politics, Culture Wars, and The Authoritarian-Libertarian Value Change in Advanced Industrial Democracies', *Comparative Political Studies*, 36: 235-270.
- Franklin, M. (1992). 'The Decline of Cleavage Politics', στο M. Franklin, T. Mackie, H. Valen et al., (επιμ.), *Electoral Change: Responses to Evolving Social and Attitudinal Structures in Western Countries*, Cambridge and New York: Cambridge University Press.
- Fuchs, D. & H. D. Klingemann (1990). 'The left-right schema', στο M. K Jennings et al. (επιμ.), *Continuities in political action*, Berlin: De Gruyter.

- Harmesen, R. & M. Spiering, (2005). 'Introduction: Euroscepticism and the evolution of the European Political Debate', στο των ιδίων (επιμ.), *Party politics, national identity and European integration*, European Studies 20: 13-35, Amsterdam-New York: Rodopi B.V.
- Hooghe, L. & G. Marks (2001). *Multilevel Governance and European Integration*. Lanham: Rowman & Littlefield.
- Inglehart, R. & H. D. Klingemann (1976). 'Party identification, ideological preference and the left-right dimension among western mass publics', στο I. Budge et al. (επιμ.), *Party Identification and Beyond: Representations of Voting and Party Competition*, London: John Wiley & Sons.
- Inglehart, R. (1977). *The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles among Western Publics*. Princeton: Princeton University Press.
- Inglehart, R. (1990). *Culture Shift in advanced industrial society*. Princeton: Princeton University Press.
- Inglehart, R. (1997). *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies*. Princeton: Princeton University Press.
- Knutsen, O. & E. Scarbrough (1995). 'Cleavage Politics', στο J. Van Deth & E. Scarbrough (επιμ.), *The Impact of Values*. Oxford: Oxford University Press.
- Kriesi, H. (1998). 'The Transformation of Cleavage Politics. The 1997 Stein Rokkan lecture', *European Journal of Political Research*, 33: 165-185.
- Lane, J.-E. & Ersson, S. O. (1994). *Politics and Society in Western Europe*, 3^η εκδ., London: Sage.
- Lawson, K. et al. (επιμ.) (1999). *Parties and Voters: Studies from Bulgaria, the Czech Republic, Poland and Romania*. London: Praeger.
- Lipset, S.M. & S. Rokkan, (1990). 'Cleavage Structures, Party Systems, and Voter Alignments', στο P. Mair (επιμ.), *The West European Party System*. Oxford: Oxford University Press.
- Lipset, S.M. & S. Rokkan (επιμ.) (1967). *Party Systems and Voter Alignments. Cross National Perspectives*. New York: Free Press.
- Lipset, S.M. (1990). *Consensus and Conflict: Essays in Political Sociology*, 2^η εκδ., Transaction Publishers: New Brunswick.
- Mair, P. (1997). 'On the Freezing of Party Systems', στο P. Mair (επιμ.), *Party System Change. Approaches and Interpretation*. Oxford: Oxford University Press.
- Moreno, A. (1999). *Political Cleavages: Issues, Parties and the Consolidation of Democracy*. Boulder, CO: Westview Press.
- Μοσχονάς, Γ. (1994). 'Η διαιρετική τομή Δεξιάς- Αντιδεξιάς στη Μεταπολίτευση (1974-1990). Περιεχόμενο της τομής και όψεις της στρατηγικής των κομμάτων του 'αντιδεξιού υποσυστήματος', στο Ν. Δεμερτζής (επιμ.), *Η Ελληνική Πολιτική Κοινοτομία Σήμερα*. Αθήνα: Οδυσσέας.

- Νικολακόπουλος, Ηλ. (2000). *Κόμματα και βουλευτικές εκλογές στην Ελλάδα 1946-1964. Η εκλογική γεωγραφία των πολιτικών δυνάμεων*, 3η εκδ. Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.
- Norris, P. (2003). 'Global governance and cosmopolitan citizens', στο D. Held & A. McGrew (επιμ.), *The Global Transformations Reader*, 2η εκδ., Cambridge: Polity Press.
- Oskarson, M. (2005). 'Social Structure and Party Choice', στο J. Thomassen (επιμ.), *The European Voter. A Comparative study of Modern Democracies*, Oxford: Oxford University Press.
- Παπαδημητρίου, Δ. (2006). *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων. Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, Αθήνα: Σαββάλας.
- Rae, D. & M. Taylor (1970). *The analysis of political cleavages*. New Haven: Yale University Press.
- Rose, R. & D. Urwin, (1970). 'Persistence and change in Western Party Systems since 1945', *Political Studies*, 18: 287-319.
- Sartori, G. (2005 [1976]). *Parties and Party Systems: A framework for analysis*, Colchester: ECPR Press.
- Schmitt, H. & J. Thomassen, (1999). 'Issue Congruence', στο των ιδίων (επιμ.), *Political representation and legitimacy in the European Union*. Oxford: Oxford University Press.
- Σπουρδαλάκης, Μ. (1990). *Για τη θεωρία και τη μελέτη των πολιτικών κομμάτων*. Αθήνα: Εξάντας.
- Steenbergen, M. R. & G. Marks (επιμ.) (2004). *European Integration And Political Conflict (themes In European Governance)*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Stubager, R. (2003). 'Cleavages Re-Formulated: The Development of a Sociostructurally Anchored Definition', ανακοίνωση στο European Consortium of Political Research, Joint Sessions Edinburgh, workshop on 'Cleavage Development: Causes and Consequences'. Διαθέσιμο και στο <http://www.mit.ps.au.dk/stubager/Project1/Cleavages%20Reformulated%20ECPR%2003.pdf>
- Taggart, P. & A. Aleks Szczerbiak (2002). 'The Party Politics of Euroscepticism in EU Member and Candidate States', *SEI Working Paper No 51 and Opposing Europe Research Network Working Paper No 6*, Sussex European Institute.
- Τσατσάνης, Μ. (2009). 'Παλαιές και νέες διαιρετικές τομές', στο Γ. Κωνσταντινίδης, Ν. Μαραντζίδης & Τ. Παπιάς (επιμ.), *Κόμματα και πολιτική στην Ελλάδα. Οι σύγχρονες εξελίξεις*. Αθήνα: Κριτική.
- Wildenmann, R. (1998). *Η Εκλογική Έρευνα: Συμπεριφορά του εκλογικού σώματος και ανάλυση εκλογών*, πρόλ.-μτφρ.-σχόλια Β. Γεωργιάδου. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Χατζηρπαντελής, Θ. (2008). 'Ο πολιτικός ανταγωνισμός: 1996-2007', *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 31: 49-65.